

СИСТЕМА ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ З ПОВНОЮ ВИЩОЮ ПСИХОЛОГІЧНОЮ ОСВІТОЮ

Анотація: Стаття присвячена аналізу змінних, що впливають на формування професійно значущих якостей у фахівців з вищою психологічною освітою. В статті пропонується структура моделі фахової підготовки та на основі зіставного аналізу навчальних планів низки провідних ВНЗ України й світу наголошується значущість соціокультурних детермінант у підготовці сучасного фахівця.

Ключові слова: компетенції, фахова підготовка, модель, особисті якості, навчальний план.

Аннотация: Статья посвящена анализу переменных, влияющих на формирование профессионально значимых качеств у специалистов с высшим психологическим образованием. В статье предлагается структура модели профессионально подготовки и на основе сопоставительного анализа учебных планов ряда ведущих ВУЗов Украины и мира и подчеркивается значимость социокультурных детерминант в подготовке современного специалиста.

Ключевые слова: компетенции, профессиональная подготовка, модель, личностные качества, учебный план

Annotation. The article deals with analysis of variables influencing the forming of professionally significant qualities at psychologists with higher education. The model structure of a proper professional training is being offered by the authors. Besides on the basis of educational plans comparative analysis in a number of leading universities of Ukraine and the world the importance of sociocultural determinants in educating a modern specialist is emphasized.

Key words: competences, professional training, model, personal qualities, educational plan.

На сучасному етапі соціально-економічного розвитку суспільства важливою є проблема професійної підготовки майбутнього практичного психолога, що передбачає формування його як активного суб'єкта діяльності, як зрілу особистість з розвинутими професійно-важливими якостями. Суспільна практика потребує великої кількості висококваліфікованих практичних психологів, що можуть здійснювати просвітницький, діагностичний, корекційний, розвиваючий, консультативний види роботи. Це потребує, по-перше, належного рівня підготовки, по-друге, високої відповідальності за результати своєї професійної діяльності. Становлення особистості практичного психолога здійснюється в процесі його професіоналізації і визначається правами, обов'язками та етичними нормами, які знаходять своє віддзеркалення у властивостях і якостях зрілої особистості, що здатна цілеспрямовано перетворювати внутрішній і зовнішній світ за своїми власними законами. У процесі професійної підготовки майбутній практичний психолог повинен сформуватися як активний суб'єкт діяльності, як зріла особистість з розвинутими професійно-важливими якостями [1; 8; 9; 10].

Ця сторона професійної підготовки активно вивчається дослідниками. Результати цих досліджень на сьогоднішній день виступають основою для оптимі-

зації особистісно-професійного розвитку майбутнього практичного психолога в процесі навчання у ВНЗ. У цілісній системі готовності до професійної діяльності, спираючись на роботи М.Дьяченко, Л.Кандилович, В.Моляко, виділяють дві підсистеми: довготривалу, яка є стійкою системою особистісних, суб'єктних та індивідуальних професійно-важливих якостей, та динамічну, яка є ситуативним особистісним утворенням. Т.В.Кудрявцев виділив такі етапи професійного становлення майбутнього професіонала: 1) формування професійних намірів; 2) професійне навчання; 3) професійна адаптація; часткова чи повна реалізація особистості в професійній праці [7].

Аналізуючи процес підготовки практикуючих психологів, можна виділити три умовних блоки: 1) теоретико-експериментальна підготовка (вивчення класичних психологічних дисциплін); 2) опанування теоретичних засад практичної психології, що здійснюється через участь студентів у активних формах навчальної роботи; 3) оволодіння практичними психологічними технологіями, методиками й методами формування навичок роботи, що здійснюється у практичній роботі під час участі в семінарах-практикумах [7].

У вітчизняній психології склалися досить стійкі традиції дослідження процесу професійного становлення фахівця. Так, в дослідженнях останніх років підкреслюється, що цей процес передбачає досягнення вершин професіоналізму через проходження крізь низку етапів, кожний з яких означає здобуття чергової межі професійної компетентності. Він виокремлює 5 рівнів професіоналізму: репродуктивний, адаптивний, локально-моделюючий, системно-моделюючий та творчий. Зазначені рівні професійної компетентності є моделлю для оцінювання й дозволяють відстежувати еволюцію професійного росту, виявляти її тенденції і додавати професійній діяльності оптимального характеру відповідно до її призначення і власної стратегії досягнення [3].

А.Бодальов, К.Абульханова-Славька, Б.Ананьєв, А.Деркач та інші дослідники визначили основні умови вільного володіння професійною діяльністю, які можуть бути представлені трьома групами показників: змістовні - знання теоретичної психології, відношення, установки і ціннісної орієнтації; емоційні - передбачають уміння відображати, аналізувати, переживати ситуацію з позицій професійної діяльності; діяльнісні - відображають функціональну сторону розвитку професійної культури практичного психолога [див. 9].

Між тим питання оптимізації процесу навчання та вдосконалення професійної підготовки майбутнього практичного психолога можуть бути вирішені тільки з урахуванням особистісних характеристик та особливостей його професійної діяльності. Професіоналізм при цьому визначається за двома критеріями: об'єктивним та суб'єктивним. За об'єктивним критерієм можна оцінювати рівень успішності в оволодінні професією. Суб'єктивний свідчить про рівень задоволеності процесом навчання, визначається особистими поглядами, інтересами та смаками суб'єкта [3].

Сучасний погляд на цю проблему полягає в наступному: професійна придатність формується безпосередньо в трудовій діяльності. Тому сутність професіоналізації майбутнього практичного психолога визначається в розвитку його як члена професійної спільноти, в забезпеченні його професійно-особистісного становлення як суб'єкта професійної діяльності.

У цілому можна сказати, що програма цільової спрямованості має забезпечувати повноцінне суб'єктне включення до навчально-професійної діяльності за трьома основними напрямками: теоретична підготовка, практика оволодіння спеціальними технологіями професійної діяльності, особистісний розвиток, саморозвиток, самопізнання та самовдосконалення.

Таким чином, оптимізація особистісно-професійного розвитку практичних психологів може бути забезпечена шляхом реалізації комплексної інтегрованої системи як фундаментальної, теоретичної підготовки, так і за допомогою формування практичних умінь, навичок у різних напрямках, що сприяють психологічному оздоровленню, саморозвитку, самовдосконаленню й самопізнанню майбутніх фахівців. При цьому розвиток професійних умінь, навичок, ціннісних орієнтирів і професійно важливих якостей відбувається успішніше при дотриманні та врахуванні комплексу психологічних та соціально-психологічних умов.

Серед практичних рекомендацій, виконання яких сприяє оптимізації особистісно-професійного розвитку майбутнього практичного психолога, доцільно виділити такі: 1) теоретична підготовленість майбутніх практичних психологів; 2) формування й розвиток практичних умінь і навичок; 3) підвищення ефективності зв'язку підготовки та професійної діяльності (взаємозв'язок теорії і практики); 4) розвиток практичного психолога в цілісності, унікальності як природно-соціальної і культурно-професійної індивідуальності; 5) розвиток особистості практичного психолога як активного, творчого суб'єкта діяльності; 6) розвиток здібності до широкого і глибокого соціально-педагогічного мислення і творчості; 7) розвиток здатності управляти своїм психічним і фізичним станами; 8) свідоме здійснення практичним психологом на себе виховного впливу, управління своєю поведінкою; 9) прогноз перспектив особистісно-професійного росту; 10) спрямованість на продуктивність і ефективність майбутньої професійної діяльності; 11) аналіз ступеня сформованості професійно важливих якостей; 12) визнання практичного психолога суб'єктом безперервного процесу розвитку (саморозвитку), пізнання (самопізнання), професійного функціонування (самореалізації), особистісно-професійного вдосконалення (самовдосконалення) [1; 2; 7; 9; 8; 9; 10].

В Україні проблема фахової підготовки майбутніх психологів найбільшу актуальність набула останнім часом, оскільки з'явилися предметні сфери, де знадобилася допомога кваліфікованих психологів-професіоналів. Бурхливий розвиток різних галузей, тісно пов'язаних з економічними і соціальними проблемами суспільства, вимагає підготовки психологів в галузі реклами, промисловості, бізнесу, менеджменту, консультативної і терапевтичної практики та ін. Тому питання фахової підготовки майбутніх психологів в умовах ВНЗ набувають особливої актуальності. Проблемності додає ще й той факт, що означена підготовка спрямована головним чином на формування так званих ЗВМ (знань, вмінь, навичок) або компетенцій у майбутніх фахівців, залишаючи поза межами *фахової освіти формування професіоналізму* майбутніх психологів (ФОФП). Тому нами ведеться теоретичний, практичний, методичний аналіз проблеми формування професіоналізму у студентів - майбутніх психологів на всіх рівнях її існування. Одним з пріоритетних напрямів вважаємо розробку цілісної моделі ФОФП.

Вивчення підходів вчених щодо методології складання моделей підготовки спеціалістів, методики й техніки їх реалізації (О.Ф.Бондаренко, І.С.Вітенко, Л.М.Карамушка, О.Б.Кобзар, Л.П.Овсянецька, Л.Е.Орбан-Лембрик, В.І.Панок, Н.І.Пов'якель, А.А.Ткаченко, Н.В.Чепелева, та ін.) дозволив теоретично обґрунтувати модель формування професіоналізму у фаховій підготовці майбутнього психолога. Показано, що необхідність її створення зумовлена не лише потребою продемонструвати компоненти підготовки та відповідні професійно значущі якості у вигляді сукупності, але й встановити змістові взаємозв'язки між компонентами підготовки та професійними якостями, між різними групами професійно значущих якостей і окремими професійними якостями.

У підготовці практикуючого психолога розрізняють два аспекти. Перший з них передбачає оволодіння певною системою професійних знань, спеціальних умінь та навичок тобто, висловлюючись сучасною мовою, компетенцій. Однак рівень професійної компетентності та успіх у діяльності психолога-консультанта значною мірою залежать і від його особистісних характеристик - системи цінностей, психологічної культури, професійної свідомості, наявності певних рис особистості та особливостей інтелекту. Вітчизняні та зарубіжні дослідники зазначають, що провідним інструментом роботи практичного психолога, окрім тестів та спеціальних психологічних методик, є власна особистість фахівця. Професійний та особистісний аспекти підготовки практикуючого психолога тісно пов'язані між собою, утворюючи єдину проблему становлення функціональної особистості психолога. Під функціональною особистістю практикуючого психолога слід розуміти сукупність специфічних особистісних якостей і рис, які формуються у процесі професійної діяльності психолога і вирізняють ефективно працюючого практикуючого психолога[див.2].

Дослідження становлення особистості фахівця в галузі практичної психології зорієнтовані на створення нормативної професіографічної моделі психолога (Г.С. Абрамова, О.Ф. Бондаренко, І.В. Дубровіна, В.Г. Панок, А.А. Марголіс, О.А. Белобрикіна, М.А. Єгорова, І.Г. Тимошук), вивчення індивідуально-типологічних властивостей особистості, що визначають ефективність професійного становлення і спрямованості у психологів (Ж.П. Вірна, Л.В. Чуніхіна, Я. Чаплак, В.Д. Потапова), розкриття чинників формування професійно значущих рис майбутніх психологів (Х.М. Дмитерко-Карабин, О.К. Дмитренко, О.Л. Подолянюк, Т.М. Буякас, І.А. Дружиніна, Н.В. Чепелева), професійної самосвідомості (Н.Ф. Шевченко, А.Г. Самойлова) та розвитку рефлексивних умінь як визначального чинника професійної ефективності (І.П. Андрійчук, М.В. Бадалова, І.Я. Мельничук), формування професійних мисленнєвих умінь студентів-психологів під час навчання у ВИЗ (Н.П. Локалова, О.А. Кондрашихина, Н.Ф. Литовченко, Н.І. Пов'якель), визначення змісту та форм викладання психології (Є.В. Заїка, О.І. Климишин, Т.С. Яценко, Н.Л. Коломінський, В.Г. Панок, В.В. Рибалка, Л.М. Романкова, В.А. Семиченко). Низка наукових праць присвячена вивченню динаміки аксіопсихологічних та особистісно-професійних чинників самоздійснення і самореалізації майбутніх психологів (Г.А. Берулава, М.Д. Белей, Т.А. Кадикова, З.С. Карпенко, Т.Є. Тітова, Т.А. Флоренська).

Підготовка психологів-практиків повинна спрямовуватись на формування і розвиток їх позитивної Я-концепції, показниками якої є адекватність і сталість самооцінки, високий рівень самоповаги, домінування інтернальних тенденцій локусу-контролю, відсутність суттєвих внутрішньоособистісних проблем та особистісної тривожності. Шляхом формування перелічених якостей є самопізнання й психокорекції власних проблем, самоаналіз, самоспостереження, здатність вести безперервний внутрішній діалог. В протилежному випадку актуальний матеріал взаємодії психолога-консультанта з клієнтом може бути сприйнятий спотворено на емоційному та когнітивному рівнях].

Професійна свідомість розглядається як найважливіша категорія, що реально відображає суть процесу професійного становлення й розвитку фахівця, і визначається як форма свідомості особистості, яка становить собою психічне утворення, що інтегрує професійні знання і вміння, які структуруються у певні програми професійних дій, а також знання людини про себе саму, як представника певної професії. Структура професійної свідомості в роботах різних дослідників представлена по-різному.

Ґрунтуючись на концепції О.М.Леонтьєва, Н.Ф. Шевченко розглядає професійну свідомість у рамках єдності трьох компонентів: значення, смисли, чуттєва

тканина. Професійна свідомість містить у собі не взагалі значення, а значення, які виражаються психологічними поняттями й категоріями; вона містить також професійні смисли, які знаходять своє вираження у інтересах, мотивах та цілях діяльності практичного психолога. Чуттєва тканина як компонент професійної свідомості характеризується особливістю сприйняття реальності, що виникає у просторі професійної взаємодії "клієнт - психолог" [див.10].

Досліджуючи особливості формування професійної свідомості майбутніх психологів, науковці наводять показники, що визначають рівень сформованості професійної свідомості практичного психолога, зміст яких може бути представлений за такими комплексами якостей:

- світоглядні якості: психологічна грамотність, полікультурність, універсальність, ціннісно-смысловий компонент, норми, цінності, ідеали, переконання;
- професійні якості: володіння професійними знаннями, уміннями, навичками, технологіями, професійна компетентність, професійна культура, системне бачення області професійної діяльності, здатність до інтеграції із суміжними науками, постійна готовність до підвищення кваліфікації;
- особистісні якості: наявність мотивів, пріоритетів; знання законів міжособистісних відносин, здатність приймати рішення, харизматичні якості, особистий досвід; адекватна самооцінка, здатність до емпатії, рефлексії, діалогічності, герменевтичності, деміургічності, екзистенціальності, інтенціональності;
- творчі якості: творче ставлення до роботи, володіння методами творчого розв'язання професійних завдань, антиципація, гнучкість мислення.

Поряд із світоглядною та професійною підготовкою майбутніх фахівців особливого значення набуває мовленнєва підготовка, метою якої є формування професійно значущих якостей мовленнєвої культури, мовленнєвих здібностей та навичок. За Н.Ф.Шевченко, мовленнєва компетентність є інтегральною якістю особистості психолога-консультанта, яка синтезує в собі загальну культуру мовлення та її специфічні прояви у професійній діяльності і складається з комплексу знань, вмінь та навичок, що забезпечують можливість сприймати, розуміти й створювати тексти специфічними засобами, а також зберігати таку інформацію у пам'яті та обробляти її у ході мисленнєвих операцій.

Широковідомими є дослідження особистісних якостей психологів Р.Кеттела. За результатами цього порівняльного дослідження якостей психолога-практика та психолога-дослідника, психолог-практик, характеризується легкістю у спілкуванні, умінням слухати і підтримувати розмову.

Праці ряду дослідників професійного становлення психолога-консультанта містять спроби впорядкувати професійно значущі якості особистості. Так З.Становських на основі діагностичних процедур та експертних оцінок визначила найважливіші особистісні характеристики, які утворюють основу спеціальних здібностей психологів-практиків, та об'єднала ці здібності у три блоки:

1. Інтелектуальний блок - високий загальний рівень інтелектуального розвитку, висока пізнавальна потреба як відкритість до прийняття нової інформації; рефлексивність як здатність до самоаналізу; висока креативність як здатність до виходу за рамки стандартних моделей реагування; аналітичність і критичність мислення; врівноваженість сталевих характеристик сприймання та переробки інформації.

2. Емоційний блок - емоційна стабільність, впевненість, високий рівень самоприйняття, здатність до адекватних захисних реакцій, адекватні самооцінка та рівень домагань, високий рівень самоконтролю, фрустраційна толерантність.

3. Комунікативний блок - гуманістична спрямованість, альтруїзм, комунікабельність, зовнішня експресивність поведінки, уміння прогнозувати комунікативну ситуацію, домінування як здатність особистості до реорганізації середовища, широкий репертуар поведінкових реакцій [див.10].

Таким чином, на сьогоднішній день існує значна кількість досліджень становлення окремих, досить різноманітних сторін функціональної особистості психолога-консультанта. Проте огляд досліджень, присвячених професійному становленню психолога, показує що на сьогоднішній момент відсутнє цілісне уявлення про особистість професіонала, про фактори, які впливають на його перебіг, що може бути пояснено відносною "молодістю" спеціальності, а також складністю та поліфункціональністю самої професійної діяльності практикуючого психолога.

Аналіз літератури дозволяє зробити висновок про те, що існує два основних шляхи формування та розвитку професійно значущих якостей психолога-консультанта. Перший - це забезпечення необхідних умов для розвитку тих чи інших якостей в процесі навчального процесу у вищих навчальних закладах. На думку авторів відповідних досліджень, в процесі фахового навчання при створенні необхідних умов формуються такі професійно значущі якості психолога-консультанта, як професійна самосвідомість, морально-етична відповідальність, гуманістичної та діалогічної спрямованості, системи ціннісних орієнтацій тощо. Спільними умовами формування багатьох бажаних якостей особистості фахівця в навчально-виховному процесі виявляються реалізація діалогічного підходу до організації навчального процесу у вищих навчальних закладах, допомога студентам в актуалізації професійної рефлексії на фахове самовизначення, врахування індивідуального стилю інтелектуальної діяльності майбутніх фахівців.

Другим шляхом формування необхідних практичному психологові якостей є активні методи соціально-психологічного навчання відповідних умінь та якостей, зокрема тренінгові форми роботи рекомендовані для формування мовленнєвої компетентності майбутніх психологів, розвиток здатності до самопізнання, саморегуляції. Включення в навчальний процес активних методів соціально-психологічного навчання може також розглядатись як розглядатись як умова ефективності навчально-виховного процесу, тобто два шляхи є взаємопов'язаними.

Зокрема, метою моделі є забезпечення цілеспрямованого впливу з метою створення і реалізації у вищому навчальному закладі педагогічних умов, що сприяють формуванню професіоналізму майбутніх психологів у процесі фахової підготовки. Модель ґрунтується на принципах добровільності та мотивованої участі; системності та наочності; реалізації партнерських взаємин; усвідомлення та рефлексивного переживання; проблемності навчання; професійної спрямованості; науковості та доступності.

Отже, педагогічними умовами запровадження даної моделі вважаємо створення рефлексивного середовища, яке б сприяло усвідомленню педагогами необхідності формування професіоналізму у майбутніх психологів і втілення у відповідні мотиви професійної діяльності; розвиток та прояв у студентів - майбутніх психологів особистісних якостей, які сприяють оволодінню ними основними компонентами професіоналізму, стимулювання в них прагнення до підвищення та реалізації професійних здібностей завдяки внутрішнім сутнісним моральним установкам; педагогічний процес у вищій школі набуває ефективності, якщо побудований так, що в ньому професіоналізм вважається головною цінністю і результатом підготовки майбутніх психологів; фахова підготовка майбутніх психологів повинна відбу-

ватись в умовах налагодження духовної взаємодії викладачів і студентів, що сприятиме створенню доброзичливого психологічного клімату, атмосфери інтелектуальної співтворчості, рівноправні партнерські толерантні навчальні взаємини, суб'єкт-суб'єктна взаємодія, творча активність всіх його учасників.

Серед технологічних умов слід вказати такі: технологія наочно-модульного навчання, принципи відбору навчального матеріалу, технологія проблемного, системного, особистісно орієнтованого навчання; методичні: єдність теорії і практики, курси на вибір, проблемно-методологічний і проблемно-практичний методи навчання. Мотиваційні умови: формування мотивів професійної діяльності, потреби в самоосвіті й творчій діяльності, позитивність мислення. Перцептивно-мнемічні умови: розвиток інтелекту, формування професійного образу мислення в цілеспрямованій системі навчально-виховного процесу ВНЗ, у цілеспрямованій навчальній діяльності, орієнтованій на формування професіоналізму майбутніх психологів; розвиток професійного досвіду; стимуляція професійного саморозвитку: саморегуляція, самооцінка, рефлексія; проектування процесуальних моделей навчання з урахуванням особливостей формування професіоналізму майбутніх психологів, що забезпечують безперервний загальнокультурний, особистісний та професійний розвиток майбутніх психологів; використання формуючого потенціалу усіх навчальних дисциплін для активізації процесу формування професіоналізму майбутніх психологів.

Проектування та впровадження моделі ґрунтується на таких підходах: гуманістичний; акмеологічний; системний; компетентнісний; діяльнісний; особистісно-орієнтований; аксіологічний. Серед етапів запровадження вказаної моделі слід зазначити послідовну реалізацію таких етапів: діагностичний, підготовчий (проектувальний), процесуальний, коректувальний, оцінювальний.

Отже, модель формування професіоналізму майбутніх психологів є складним утворенням, що базується на вказаних принципах і має реалізовуватись послідовно у п'яти етапах.

Одним з можливих способів пошуку шляхів підвищення ефективності вищої психологічної освіти є вивчення закордонного досвіду підготовки психологів. Сфера освіти в даному випадку підпорядковується загальним тенденціям та закономірностям розвитку. Виходячи з вище зазначеного, з метою аналізу професійного змісту підготовки психологів вищої школи, нами було здійснено аналіз навчальних планів двох українських, одного російського, одного англійського, та одного американського університетів, що готують фахівців з практичної психології: Київського національного лінгвістичного університету, Вінницького національного медичного університету ім. М.І. Пирогова, Московського державного університету ім. М.В.Ломоносова, Лондонського університету та Стенфордського університету.

Проаналізувавши наукові програми різних ВНЗ, ми дійшли висновку, що слов'янська традиція вищої освіти забезпечує студентам-психологам більш повну орієнтувальну основу в галузі психології. Студенти-психологи отримують більш ґрунтовну базу для оволодіння професійними знаннями та навичками, що забезпечується саме вивченням широкого спектру психологічних дисциплін в рамках однієї спеціальності. В той час як англо-саксонська традиція освіти відзначається поглибленим вивченням вузького спектру дисциплін в рамках однієї спеціалізації, що, на нашу думку, не сприяє формуванню цілісного уявлення про психологічні проблеми та орієнтуванню в психології в цілому.

При цьому зазначимо: гнучкість навчального плану закордонних вищих навчальних закладів дає можливість студентам самостійно обирати предмети для

вивчення, окрім основної спеціалізації, що, на нашу думку, виступає додатковим мотиваційним фактором до навчання. Але, на нашу думку, така стратегія професійного орієнтування не сприяє фундаментальній підготовці фахівця. Ще однією характерною особливістю наукового підходу, зокрема американського, являється орієнтація на психоаналітичну парадигму психології, хоча за останні два десятиліття майже всі теоретичні положення З.Фрейда стосовно його розуміння специфіки психічних розладів були спростовані. Про це свідчать, зокрема, такі авторитетні видання як DSM-IV та DSM-V, а також спеціальні постанови все-світнього з'їзду психіатрів, який відбувся в 2009 році в Парижі. Отже, зрозуміло, що в США при підготовці практичних психологів переважає комерційний підхід.

Вже перші кроки нашого дослідження показують, що система вищої освіти в цілому і, зокрема, підготовка психологів є відображенням всіх переваг та недоліків суспільства, його культурних традицій.

Таким чином, фундаментальна фахова підготовка спеціалістів-психологів, формування чіткої професійної позиції психолога, використання особистісних якостей відповідно до вимог професії, активне професійне спілкування — все це є сукупністю задач, які потребують методологічного, теоретико-експериментального та обов'язкового соціокультурного обґрунтуванням.

Список використаних джерел:

1. Бондаренко А.Ф. Личностное и профессиональное самоопределение отечественного психолога-практика //Московский психотерапевтический журнал. - 1993. - Ns 1. - С. 63-76.
2. Бондаренко А.Ф. Психологическая помощь: теория и практика. Изд.4-е, испр. и доп. - К.: «Освіта України».2007. - 332с.
3. Климов Е.А. Психология ппрофессионального самоопределения. - Ростов н/Д, 1996. - 512 с.
4. Крыжко В.В., Павлютенков Е.М. Психология в практике менеджера образования. - СПб.: КАРО, 2001. - 304 с.
5. Навчальний план факультету психології МДУ ім. Ломоносова: офіційний сайт МДУ-режим доступу: <http://www.psy.msu.ru/educat/dnevn/uchprss.html>
6. Навчальний план факультету психології" Стенфордського університету штат Каліфорнія, США, - режим доступу: <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/61314>
7. Навчальний план підготовки фахівців за спеціальністю "Медична психологія"Вінницький Національний Медичний Університет ім. М.І. Пирогова, офіційний сайт, - режим доступу: http://vnmu.vn.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=59&Itemid=41
8. Кудрявцев ТВ. Учебное пособие по курсу "Психология". Психология профессионального обучения и воспитания / Под ред. Ю.Ф. Пуцина. - М.: МЭИ, 1986 - 178с.
9. Панок В. «Реформування змісту, форм і методів підготовки практикуючих психологів як нагальна вимога суспільної практики» // Проблеми підготовки і підвищення кваліфікації практичних психологів у вищих навчальних закладах . - К: Ніка-Центр, 2002. - С. 18-28.
10. Становських З. Актуальні проблеми професійного становлення особистості майбутніх практичних психологів. //Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. Конференції 16 - 17 травня «Проблеми підготовки і підвищення кваліфікації практичних психологів у ВУЗах», за ред. С.Д. Максименка. - К.-Тернопіль: Ніка-центр, 2002. С. 49 - 52
11. Шевченко Н.Ф. Актуальні питання професійної підготовки психологів у системі вищої освіти //Психологічний службі системи освіти України 10 років: здобутки, проблеми і перспективи. - К: Ніка-Центр, 2002. - С. 186-189.
12. Челпеева Н.В. Особистісна підготовка практикуючого психолога/Основи практичної психології: Підручник. — К.: Либідь, 1999. - С. 242-249.
13. Birbeck College, University of London. Counselling Courses. L 1994 - 298p.